

Makale Bilgisi | Article Information

Makale Türü / Article Type:

Araştırma Makalesi / Research Article

Geliş Tarihi / Date Received: 22.03.2025

Kabul Tarihi / Date Accepted: 20.05.2025

Yayın Tarihi / Date Published: 30.06.2025

İntihal | Plagiarism

Bu makale, iThenticate yazılımınca taranmıştır. İntihal tespit edilmemiştir./ *This article has been scanned by iThenticate. No plagiarism detected.*

Değerlendirme | Peer-Review

İki Hakem / Çift Kör Hakem

Double anonymized - Two External

Atıf | Citation

Cihan, S. (2025). Harezmi Türkçesi Metinlerinde Bil- Fiili ve Türevleri Üzerine. . ÇAKÜTAD, 5 (1), 15-26.

Telif Hakkı | Copyright

(CC BY-NC 4.0) Uluslararası Lisansı altında lisanslanmıştır./ *Licensed under the (CC BY-NC 4.0) International License.*

Etik Beyan | Ethical Statement

Bu çalışmanın hazırlanma sürecinde bilimsel ve etik ilkelere uyulduğu ve yararlanılan tüm çalışmaların kaynakçada belirtildiği ve yazarının sorumluluğunda olduğu beyan olunur./ *It is declared that scientific and ethical principles have been followed while carrying out and writing this study and that all the sources used have been properly cited.*

Etik Kurul İzni/Ethics Committee Permission

Bu çalışma için etik kurul izni gerekmemektedir/gerekmemektedir. Yaşayan hiçbir canlı (insan ve hayvan) üzerinde araştırma yapılmamıştır./ *Ethics committee permission is not required for this study. No research has been conducted on any living creature (human or animal).*

Finansman ve Çatışma Beyanı | Grant Support and Conflict of Interest

Bu araştırmayı desteklemek için dış fon kullanılmamıştır./ *The author(s) acknowledge that they received no external funding in support of this research.*

Makalenin yazarı, bu çalışma ile ilgili herhangi bir kurum, kuruluş, kişi ile mali çıkar çatışması olmadığını ve yazarlar arasında çıkar çatışması bulunmadığını beyan eder./ *The author of the article declares that there is no financial conflict of interest with any institution, organization, or person related to this study and that there is no conflict of interest between the authors.*

HAREZM TÜRKÇESİ METİNLERİNDE BİL- FİİLİ VE TÜREVLERİ ÜZERİNE

On the Verb Bil- and Its Derivatives in Khwarezm Turkish Texts

Serkan CİHAN^{ID}

Dr. Öğr. Üyesi, Çankırı Karatekin Üniversitesi Türk Dili ve Edebiyatı Bölümü, Çankırı/ TÜRKİYE, srknchn06@hotmail.com

Öz

Türk dilinin incelenmesinde eski ve orta çağ dönem metinleri, önemli kaynaklar olarak karşımıza çıkmaktadır. Çok köklü bir geçmişe sahip olan dilimiz, şu ana kadar birçok aşamadan geçmiş, her aşamada değişikliklere uğramış, her dilde olduğu gibi diğer dillerden etkilenmiş ve onları etkilemiştir. Bu süreçte birçok kelime alışverişi gerçekleşmiş, bazı kelimeler tamamen unutulurken bazıları da günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır. Dil tarihimizde coğrafi konumunun da etkisiyle dil etkileşiminin en fazla olduğu dönemlerden biri, kuşkusuz Harezmi Türkçesi dönemidir. Harezmi Türkçesi, Harezmi bölgesinde 13-14. yüzyıllarda Karahanlı Türkçesi ve Çağatay Türkçesi arasında bir geçiş dili olarak teşekkül etmiştir. Bu dönemde *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kıyasü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Mukaddimetü'l-Edeb* gibi birçok önemli eser kaleme alınmıştır. Bu eserlerin söz varlığı, köken, yapı ve işleyiş bakımından incelenmeyi beklemektedir. Dönem metinleri üzerinde yapılan çalışmalar incelendiğinde birçok eserin hak ettiği ilgiyi görmediğini söylemek yanlış olmaz. Türk dilinde kelimeler, tek heceli durumdayken genel anlamda isimler ve fiiller olarak iki ana gruba ayrılmıştır. Bu çalışmanın konusu da, bu dönem metinlerinde çok sık kullanılan, tek heceli fiillerden birisi olan *bil-* fiili ve türevleri olacaktır. Dönemin metinleri incelendiğinde fiilin oldukça yaygın olarak kullanıldığı ve bu kökten birçok isim ve fiil türetildiği görülecektir. Fiil, metinlerde *bil-* ‘bilmek, anlamak, öğrenmek, teşhis etmek, tanımak, bir şey hakkında bilgi edinmek’, fiilimsi durumunda ise *bilmek* ‘ilim, bilim’ gibi anlamlarla oldukça geniş bir kavram alanını karşılayacak biçimde kullanılmıştır. Harezmi Türkçesi metinleri incelendiğinde *bil-* fiiliyle birlikte bu tek heceli fiilden türeyen 18 kelime tespit edilmiştir. Çalışmada bu kelimeler incelenmiş, gerektiğinde etimolojik sözlüklerdeki durumları ortaya konulmuş, ilgili yerlerde Türkçenin diğer temel eserlerindeki durumlarından faydalanılmış ve günümüzdeki durumları irdelenmiştir.

Anahtar Kelimeler: Harezmi Türkçesi, fiil, *bil-*, söz varlığı.

Abstract

Ancient and medieval period texts emerge as important sources in the study of the Turkish language. Our language, which has a very deep-rooted history, has gone through many stages so far, has struggled with changes at every stage, and has been influenced by and affected other languages, as in every language. During this period, many words were exchanged, some words were completely forgotten, while others managed to survive to the present day. In our language history, one of the periods when language interaction was the most intense, also due to its geographical location, is undoubtedly the Khwarezm Turkish period. Many words and word groups that are forgotten today are found in these texts. Khwarezm Turkish is one of these periods, in the 13th-14th centuries in the Khwarezm region. It was formed as a transition language between Karakhanid Turkish and Chagatai Turkish in the centuries. During this period, many important works such as *Nehcû'l-Ferâdis*, *Kıyasû'l-Enbiyâ*, *Mu'inû'l-Mürîd*, *Mukaddimetû'l-Edeb* were written. The vocabulary of these works awaits examination in terms of origin, structure and functioning. When the studies on the texts of the period are examined, it would not be wrong to say that many works did not receive the attention they deserved. In the Turkish language, words are generally divided into two main groups as nouns and verbs when they are monosyllabic. The subject of this study will be the verb *bil-*, one of the monosyllabic verbs that is frequently used in the texts of this period, and its derivatives. When the texts of the period are examined, it will be seen that the verb was used quite widely and many nouns and verbs were derived from this root. The verb is used in the texts in a way that covers a wide range of concepts with meanings such as *bil-* 'to know, understand, learn, diagnose, recognize, acquire information about something', and in its verbal form, *bilmek* 'knowledge, science'. When the Khwarezm Turkish texts were examined, 18 words derived from this monosyllabic verb, including the verb *bil-*, were identified. In the study, these words were examined, their situations in etymological dictionaries were revealed when necessary, their situations in other basic works of Turkish were used where necessary, and their current situations were examined.

Keywords: Khwarezm Turkish, verb, *bil-*, vocabulary.

Giriş

Genel kabul olarak Orta Türkçe dönemine konumlandırılan Harezmi Türkçesi, dönemin din ve kültür merkezi olan Harezmi bölgesinde, Karahanlı Türkçesinin de etkisiyle teşekkül etmiş ve sonrasında Çağatay Türkçesinin de oluşumuna öncülük etmiştir. Bölgenin karma nüfus yapısı, dili de etkilemiş ve dil, karma bir yapıya bürünmüştür. Bu coğrafyadaki Oğuz, Kıpçak ve diğer Türk topluluklarının da etkisiyle Harezmi Türkçesi, şekil bilgisi ve söz varlığı bağlamında farklı bir yapı kazanmış, dil karma bir yapıya bürünmüş, ikili kullanımlar artmış ve bu farklılık, dilin en önemli özelliğini oluşturmuş-

tur. Bu dönemde birçok bilgin, bu dilde eser vermiş ve dilin yayılmasına katkı sağlamışlardır. Çok geniş bir coğrafyada kullanılan bu edebî dil, farklı ağız özellikleriyle de karışık birlik sağlayamamış ve yerini Çağatay Türkçesine bırakmıştır (Ata, 2014, s. 17-18).

İslamiyetin kabulüyle beraber kaleme alınan eserlerin de içeriği genel anlamda dinî içerikli olmuştur. Harezmi Türkçesi eserleri incelendiğinde bu durum açık bir şekilde göze çarpmaktadır. İslâm dini, bilmeye, öğrenmeye büyük önem vermiştir ki *Kur'ân-ı Kerim*'in ilk emri 'oku' olmuştur. Metinlerde de *bil-* fiili ve türevlerinin bu denli çok olmasının en önemli nedeni, ilme ve bilime verilen bu önemdir. Bu dönemde kaleme alınan *Nehcü'l-Ferâdis*, *Kışaşü'l-Enbiyâ*, *Mu'inü'l-Mürîd*, *Satır Arası Kur'ân Tercümesi* gibi önemli eserler, dinî-felsefî içeriklidir. Sadece *Mukaddimetü'l-Edeb* ve *İbni-Mühennâ Lügati*, sözlük mahiyetindeki eserlerdir ve dönemin söz varlığını tespit etmekte önemli kaynaklar konumundadır.

Fiiller, en temel tanımıyla iş, oluş, hareket bildiren kelime ve kelime gruplarıdır. Fiil ve isim kökleri ise, bir dildeki parçalanamayan en küçük birimlerdir ve genelde tek heceden ibarettir. Dilimizde birden fazla heceli fiil kökleri ya da gövdeleri de oldukça fazladır. Sondan eklemeli bir dil olan Türkçede de kök fiiller sayılıdır ancak bu köklerden türetilen fiil, isim, sıfat ve zarfların sayısı oldukça fazladır. Çalışmaya konu olan *bil-* fiili örneğinde de bu durum açıkça görülecektir.

Bilindiği gibi *bil-* fiili, Türkçenin en eski metinlerinden bugüne, lehçeler de dâhil olmak üzere çok yaygın olarak kullanılagelen, çok farklı kavramları karşılayan tek heceli fiillerden birisidir. Bu çalışmayla *bil-* fiilinin ifade ettiği anlam dünyası belirlenecek, Harezmi Türkçesi döneminde türevleri tespit edilip incelenecektir. Çalışma için kullanılan ana kaynak metinler, kısaltmalar kullanılarak ifade edilecektir. İnceleme, fiiller, isimler ve sıfatlar olmak üzere üç ana başlıkta yapılacaktır. Diğer kelime ve kelime grupları (zarflar, birleşik fiiller vs.) çalışmanın dışında tutulmuştur. Aynı kelimenin farklı biçimleri, tek madde içinde değerlendirilmiştir.

2. Materyal ve Metot

Çalışmamızın materyal kısmını, Harezmi Türkçesi döneminde kaleme alınmış eserler teşkil etmektedir. Bu dönemde kaleme alınan çalışmalar, doküman analizi yöntemiyle taranmış ve elde edilen bulgular incelenmiştir.

3. İnceleme

3.1. Fiiller

3.1.1. Bil- ‘bir şey hakkında bilgi sahibi olmak, öğrenmiş bulunmak’

Hâlihazırda Türkçenin en sık kullanılan fiillerinden biri olan kelime, *Orhon Yazıtları*’nda ve *Divanü Lûgat-it-Türk*’te sadece ‘bilmek’ anlamıyla belgelenmiştir (Atalay, 2013, s. 90; Tekin, 2014, s.129). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*’nde fiil, *bil-* ‘bilmek, tanımak’ şeklinde açıklanmıştır (Caferoğlu, 2011, s. 42). Etimolojik sözlükler incelendiğinde de bu anlamın dışına pek çıkılmadığı görülecektir (Clouston, 1972, s. 330-331; Tietze, 2002, s. 340; Räsänen, 1969, s. 75). Fiilin çok anlamlı kullanımı, Harezmi Türkçesi dönemi metinleriyle başlamıştır, desek yanlış olmaz. *NF*’de fiil, *bil-* ‘bilmek, anlamak, öğrenmek, teşhis etmek, tanımak’ anlamlarıyla tespit edilmiştir (Ata, 2014, s. 61). Metindeki örnekler incelendiğinde fiilin farklı anlamları da ihtiva ettiği görülecektir. “Yâ Muhammed, eğer bizler seni Tañğrıñın resûlî bilsek, seniñ birle mundağ işler-mü qılğay erdük, sañğa hilâf-mu qılğay erdük? / Ey Muhammed, eğer biz seni Allah’ın elçisi olarak bilseydik-kabul etseydik, seninle birlikte bu dünyada işler yapar mıydık, sana karşı mı gelirdik?” örneğinde fiil, ‘kabul etmek’ anlamını da içermektedir (Eckmann, 2014, s. 33-34). Metinde “Velîkin Beşîr atlığ şahâba bir loqmanı yuttı bu habarnı bilginçe taqı neçeme kim qatığlandı / Fakat Beşîr adındaki sahabe, bir lokmayı yuttu, bu haberi bilince/duyunca dahi nasıl gerildi” cümlesinde fiilin aynı zamanda ‘duymak’ anlamını da tanıklamak mümkündür (Eckmann, 2014, s. 25). Fiilin ‘kabul etmek’ anlamı *KE*’de de takip edilebilir: “ey Nemrûd butğa tapunmağıl, İmân keltürgil, Mevlîni bir tegil, meni anıñ yalawaçı bilgil / Ey Nemrud, puta tapınma, iman getir, Allah’ım bir de, beni onun elçisi bil-kabul et” (Ata, 1997, s. 60). Metinde tespit ettiğimiz bir diğer anlam da ‘tanımak’tır. *MM*’de fiil, “taqı bilgil enşâri oğlanları, ölüp bâz tirildi munı ked bile / dahi bil-tanı Ensar çocuklarını, ölüp bazıları dirildi, bunu iyi bil” şeklinde geçer ve ‘tanımak’ anlamını da içerir (Toparlı-Argunşah, 2008, s. 96). Günümüze kadar hiçbir biçimsel farklılığa uğramadan gelen fiil, çok fazla anlam genişlemesine uğramıştır. *Tarama Sözlüğü*’nde *bilmek* ‘anlamak, idrak etmek’ anlamıyla yer alan fiil, *Türkçe Sözlük*’te on dört farklı anlamla (1. bir şey hakkında bilgi sahibi olmak, öğrenmiş bulunmak; 2. bir şeyi anlamak, onun farkına varmak, gerçeğine ermek; 3. bir bilim veya sanat dalında yeterli olmak; 4. beceri ve ustalık isteyen bir işten anlıyor ve o iş elinden geliyor olmak; 5. birini veya bir şeyi özellikle rinden tanıyıp çıkarmak; 6. sanmak; 7. sorumlu kabul etmek, muhatap kabul etmek; 8. bir şeyi yapmaya yeteneği olmak; 9. birinin, bir şeyin veya belirtilen biçimde olduğunu düşünmek; 10. işine gelmek, uygun bulmak; 11. bir dili kullanabilmek; 12. öyle olduğunu kabul etmek; 13. -a/-e eki almış bir fiilin sonuna gelerek fiilin bildirdiği işi yapma gücünde bildiren birleşik fiil-

ler oluşturur; 14. olumsuz şekli bazı mastarlardan sonra kullanıldığında iş ve hareketin geciktiğini, uzun süre yapılamadığını veya bir türlü olmadığını ifade eder.) belgelenmiştir (Türk Dil Kurumu, 2019, s. 567; TDK, 2023, s. 532-533).

3.1.2. Bildür-/Bilgür-/Biltür- ‘herhangi bir şeyi haber vermek’

Fiilin ettirgenlik biçimiyle kullanımı da Harezm Türkçesi metinlerinde yaygın olarak karşımıza çıkmaktadır. Harezm Türkçesinin karma dil yapısına uygun olarak bu fiil de farklı biçimlerle metinlerde bulunmaktadır. Fiil, en eski biçimiyle Uygur Türkçesinde tespit edilmiştir, s. *bilgürmək* ‘bildirmek’ (Caferoğlu, 2011, s. 42). *DLT*’de fiilin *bildüz-* ‘bildirmek, öğretmek (Oğuzca)’ biçimi mevcuttur (Atalay, 2013, s. 91). Karahanlı Türkçesinin diğer eserleri *Kutadgu Bilig* ve *Atabetü'l-Hakayık*’ta fiil, *bildür-* ‘bildirmek’ şeklinde tek biçimle geçmektedir (Arat, 1979, s. 81; Arat, 2006, s. IX). Harezm Türkçesinde de fiilin kullanımı genel olarak bu biçimdedir ancak *HKTII*’de fiil, farklı biçimlerle birlikte kullanılmıştır, s. *bildür-/bilgür-/biltür-* (Şimşek, 2019, s. 86, 88, 91). Türkiye Türkçesinde farklı biçimleri kullanımdan düşen fiil, *bildirmek* biçimiyle üç farklı anlamla (1. herhangi bir şeyi haber vermek; 2. herhangi bir konuda bilgi vermek; 3. herhangi bir şeyi bilinir duruma getirmek) *Türkçe Sözlük*’te belgelenmiştir (TDK, 2023, s. 520).

3.1.3. Bilgülülen- ‘açıklanmak’

Harezm Türkçesi metinlerinden sadece *HKTII*’de *bilgülülen-* ‘açıklanmak’ şeklinde geçmektedir (Şimşek, 2019, s. 88). Bu yazım şekli ve anlamla fiil, başka bir eserde tarafımızdan tespit edilememiştir.

3.1.4. Bilgürt- ‘açıklamak, bildirmek’

Bu yapı da yine sadece *HKTII*’de *bilgürt-* ‘açıklamak, bildirmek’ şeklinde geçmektedir (Şimşek, 2019, s. 89). Metinde çok kez başvurulmuş fiil, isim (*bilgürtmek* ‘açıklama, beyan’) ve edilgen fiil (*bilgürtil-* ‘belirtilmek, ortaya konmak’) biçimleriyle de bulunmaktadır (Şimşek, 2019, s. 89). Bu biçimler de yine tarafımızdan diğer tarihî metinlerimizde tespit edilememiştir. Fiil, en yakın kullanımıyla *EUTS*’de *bilgürmək* ‘bildirmek’ şeklinde tespit edilmiştir (Caferoğlu, 2011, s. 42). Fiil, *Türkçe Sözlük*’te *belirtmek* ‘belirli duruma getirmek, açıklığa kavuşturmak, tebarüz ettirmek’ şeklinde varlığını sürdürmektedir (TDK, 2023, s. 473).

3.1.5. Bilin- ‘bilme işine konu olmak, anlaşılmak, öğrenilmek’

bil- fiilinin edilgen biçimiyle kullanımı da Harezm Türkçesi metinlerinde karşımıza çıkmaktadır. Fiil, *KE* ve *MM*’de ‘bilinmek’, *HKTII*’de ‘bilinmek, anlaşılmak’ şeklinde açıklanmıştır (Ata, 1997, s. 103; Toparlı ve Argunşah, 2013, s. 207; Şimşek, 2019, s. 90). Fiil, *EUTS*’de yine *bilinmək* ‘bilinmek, anlaşılmak, açığa vurmak, itiraf etmek’, *DLT*’de *bilin-* ‘kendi işini bilmek;

itiraf etmek; bilinmek, anlaşılmak' gibi farklı anlamlarla kullanılmıştır (Caferoğlu, 2011, s. 42; Atalay, 2013, s. 93). Fiilin *Kutadgu Bilig*'deki kullanımı dikkat çekicidir. Fiil, eserde *bilin-* 'bilmek, anlamak' anlamıyla karşılanmıştır (Arat, 1979, s. 84). *Tarama Sözlüğü*'nde fiil, farklı bir anlamla tespit edilmiştir: *bilinmek* 'adı çıkmak, adı yayılmak' (TDK, 2019, s. 562). Fiil, bu örneğin dışında günümüze kadar değişmeden gelmiştir: *bilinmek* 'bilme işine konu olmak, anlaşılmak, öğrenilmek' (TDK, 2023, s. 530).

3.1.6. *Biliş-* 'birbirini tanımak; muarefesi olmak'

Fiil, işteş kullanımıyla Harezmi Türkçesi metinlerinden sadece *HKTI*'de geçmektedir (Sağol, 1993, s.568). Fiil, *EUTS*'de isim hâliyle *biliş* 'biliş, bilme' şeklinde; *DLT*'de *biliş* 'biliş, tanış; bilen, bilici', *biliş-* 'bilişmek, tanışmak' ve *KB*'de *biliş* 'biliş, bildik, tanıdık', *biliş-* 'bilişmek, tanışmak' şeklinde hem isim hem fiil şekliyle geçmektedir (Arat, 1979, s. 85; Caferoğlu, 2011, s. 42; Atalay, 2013, s. 94). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*'nde de kelime yalnızca *biliş* 'tanıdık, bildik' şeklinde isim hâliyle yer almaktadır (Toparlı vd., 2007, s. 31). Ancak Harezmi Türkçesi metinlerinde kelimenin isim hâli kullanılmamıştır. *Tarama Sözlüğü*'nde de fiilin isim hâli, *biliş* 'bildik, tanıdık, dost' anlamıyla geçmektedir (TDK, 2019, s. 562). Fiil, günümüzde *bilişmek* 'birbirini tanımak; muarefesi olmak' şeklinde aynı anlam ve biçimle varlığını sürdürmektedir (TDK, 2023, s. 531).

3.2. İsimler

3.2.1. *Bilgi/Bilgü/Bilig/Bilik* 'insan aklının erebileceği olgu, gerçek ve ilkelere bütünü; bili, malumat'

Harezmi Türkçesi metinlerinde çok farklı yazım şekliyle karşılaştığımız isim, Orhon Türkçesi metinlerinden itibaren kullanılagelmıştır. Kelime, *Orhon Yazıtları*'nda *bilig* 'bilgi, hikmet; akıl, zihin' ve *EUTS*'de *bilig* 'bilim, bilgi, ilim' şeklinde tek biçimle tanıklanmıştır (Caferoğlu, 2011, s. 42; Tekin, 2014, s. 129). Kelime, *DLT*, *KB* ve *AH*'de de sadece *bilig* şekliyle geçmektedir (Arat, 1979, s. 82; Arat, 2006, s. 10; Atalay, 2013, s. 93). Kelime, farklı biçimlerle Harezmi-Kıpçak Türkçesi metinlerinde belgelenmiştir. *KTS*'de kelime *bilgü*, *belü*, *bili*, *bilig*, *bilik* gibi farklı yazımlarla kullanılmıştır (Toparlı vd., 2007, s. 31). Kelime *KE*, *ME* ve *MM*'de *bilig*, *HŞ*'de *bilgi*, *bilig*, *HKTII*'de *bilgü*, *bilig* biçimleriyle geçmektedir (Yüce, 1993, s. 102; Ata, 1997, s. 103; Hacıeminoğlu, 2000, s. 433, 314; Toparlı ve Argunşah, 2008, s. 207; Şimşek, 2019, s. 87, 90). Clauson, kelimenin standart anlamı dışında farklı anlamları da barındırdığını belirtir. "bilir biligim bilmez teg boltı" örneğinden hareketle kelimenin 'akıl' yerine kullanılmış olabileceğini vurgular ve kelimenin lehçelerdeki durumlarını sıralar (Clauson, 1972, s. 339). *Tarama Sözlüğü*'nde kelime, tamamen farklı bir anlamla geçmektedir, s.

bilgi (*bilgü*) ‘bilici, kâhin’ (TDK, 2019, s. 560). Kelime günümüzde, sadece *bilgi* biçimiyle anlam çeşitliliğine uğrayarak kullanılmaya devam etmektedir (TDK, 2023, s. 523).

3.2.2. Bilmeklik ‘bilgi, bilme, bilmeklik’

Harezmi Türkçesi metinlerinde *bilmek* şeklinde bir kelime bulunmasa da *bilmeklik* kelimesi, iki farklı metinde yer almaktadır. Kelime, *KE*’de “ey Cebrâ’îl, meniñ tilekimge anıñ bilmekligi yeter, tilemek ne hâcet turur” cümlesinde geçmektedir (Ata, 1997, s. 58). Kelime, bu örnekte ‘bilgi, bilme’ anlamının yanı sıra ‘haberdar olma’ anlamını da kapsamaktadır. *HŞ*’de ise “cevab aydı munı hem biz işittük, veli bilmeklikinge cehd ittik” şeklinde ‘bilgi, bilme’ anlamıyla kullanılmıştır (Hacıeminoğlu, 2000, s. 433). Kelime, *KTS*’de de *bilmeklik* ‘bilmek’ şeklinde geçmektedir (Toparlı vd., 2007, s. 31). *EUTS*’de *bilmäk* ‘bilmek, tanımak’ geçer ancak *bilmeklik* kullanılmamıştır (Caferoğlu, 2011, s. 42). Kelime, Eski Türkçe metinlerinde tarafımızdan tespit edilememiştir. Bu hâliyle kelime, ilk kez Harezmi-Kıpçak metinlerinde kullanılmıştır, diyebiliriz. Eski metinlerde de çok nadir tanıklanan kelime, *Türkçe Sözlük*’te de yer almamaktadır.

3.2.3. Bilmeslik/Bilmezlik/Bilgisizlik ‘bilememe durumu’

Aynı anlamda kullanılan üç farklı biçimdeki kelime, Harezmi Türkçesi metinlerinden üç farklı eserde belgelenmiştir. *KE*’de kelime, “..., zındıkların müsülmanlar ağzığa tüşdi bilmeslikdin sözleyürler” cümlesinde *bilmeslik* ‘bilgisizlik, cahillik’ anlamıyla kullanılmıştır (Ata, 2007, s. 206). *ME*’de “bilmezlikge nişbet kıldı anı” cümlesinde ‘cahillik’ anlamıyla geçmektedir (Yüce, 1993, s. 47). *HKTI*’de ise “... anlarğa kim kıldılar yawuzluğnı, bilgisizlik birle; andın song, tevbe kıldılar” şeklinde aynı anlamla belgelenmiştir (Sağol, 1993, s. 202). Kelimenin kullanımı, çok daha eskiye dayanmaktadır. *EUTS*’de kelime, *biliksizlik* ‘bilgisizlik, cehalet, ilmi olmayan’ şeklinde geçmektedir (Caferoğlu, 2011, s. 42). Bu kelimenin kullanımı da çok sınırlı kalmış, EAT metinlerinden sadece *Marzubannâme*’de belgelenmiştir (Özavşar, 2009, s. 201). *Tarama Sözlüğü*’nde kelime, *bilmezlik* ‘cehalet, cehl; bilirim iddiasında bulunmamak’ anlamıyla belgelenmiştir (TDK, 2019, s. 568-569). Türkiye Türkçesinde ise, *bilgisizlik/bilisizlik* ‘bilgisiz olma veya bilgi yokluğu durumu; bilisizlik, cahillik, malumatsızlık, cahiliyet, cehalet, cehil, vukufsuzluk’ şeklinde kullanılmaya devam etmektedir (TDK, 2023, s. 525, 530).

3.3. Sıfatlar

3.3.1. Bildürgüci ‘bildiren, haber veren’

Harezm Türkçesi metinlerinden sadece *HKTII*'de tek örnekte karşılaştığımız kelime, *bildürgüçi* 'bildirme' şeklinde açıklanmıştır ancak kelimenin geçtiği örnek de göz önüne alındığında (ya'nî tilmaçısı turur ya'nî bir tildin taķı bir tilke bildürgüçi turur) anlamın 'bildiren, aktaran' olması gerektiği açıktır (Şimşek, 2019, s. 86). Kelime, bu metinden başka sadece *KB*'de yine tek örnekte geçmektedir ancak dizin-sözlükte yine madde başı olarak yer almamaktadır (Arat, 1979, s. 81). Bu iki metin dışında kelime, başka bir metinde tarafımızdan tespit edilememiştir.

3.3.2. Bilge 'geniş ve derin bilgi sahibi olan, bunu en doğru ve yararlı biçimde kullanan, iyi ahlaklı, olgun ve örnek (kimse); hakim'.

Kelime, Türkçenin en eski yazılı metinlerinden itibaren kullanılagelmiştir (Tekin, 2014, s. 129). Eski Türkçe metinlerinde sıklıkla kullanılan kelime, Harezm Türkçesi metinlerinden *KE*, *HŞ* ve *HKTI*'de belgelenmiştir. *KE* (Teñgrimizğa çın tapuğsaķ âdemiler bilgisi) ve *HŞ*'de (melik söz başlap aydı kim i bigler, ajun başlap yaşaraan bilge bigler) tek sefer belgelenen kelime, *HKTII*'de yirmi dokuz örnekte geçer. Aynı kelimeden türeyen *bilger* 'en bilgili' kelimesi de dönem metinlerinden sadece *HKTII*'de belgelenmiştir (Ata, 1997, s. 258; Hacıeminoğlu, 2000, s. 354; Şimşek, 2019, s. 87). *Tarama Sözlüğü*'nde *bilge* 'âlim, hakîm, bilgin' şeklinde geçen kelime, günümüzde aynı anlam ve yapıyla varlığını sürdürmektedir (TDK, 2019, s. 559; TDK, 2023, s. 523).

3.3.3. Bilgen/Bilgez 'alim, bilen, bilgin, bilgici'

Aynı anlamda kullanılan iki kelimeden biri *ME*'de *bilgen* 'alim, bilgin', diğeri *İML*'de *bilgez* er 'bilgili, alim adam' şeklinde geçmektedir (Yüce, 1993, s. 102; Battal, 1997, s. 19). Her iki kelime de sadece Harezm Türkçesi metinlerinde kullanılmış ve bu döneme özgü kalmıştır. Bilgen kelimesinin <bil- + gen sıfat-fiil ekiyle türetildiği açıktır. *bilgez* örneğinde ise kelimenin <*bil- + ge + z şeklinde türetilmiş olması, kuvvetle muhtemeldir. Gabain'in gramerinde fiilden sıfat yapan +gez eki bulunmamaktadır (2007).

3.3.4. Bilgüçi 'bilgin, alim'

Dönem metinlerinden sadece *HŞ*'de tek örnekte "ķamuğ illerge hükmin ķılğuçı ol, balıkdın ayğa tigrü bilgüçi ol" şeklinde geçmektedir (Hacıeminoğlu, 2000, s. 347). Bunun dışında kelime, sadece Uygur ve Çağatay metinlerinde tespit edilmiştir. Kelime, *EUTS*'de *bilgüçi* 'bilgin, bilen, üstad', *Abuşka Lügatı* ve *Çağatay Sözlüğü*'nde ise *bilgüci* 'bilici demektir' şeklinde açıklanmıştır (Atalay, 1970, s. 138; Caferoğlu, 2011, s. 42). *Tarama Sözlüğü*'nde bu şekle en yakın kullanımıyla *bilgiç* 'her şeyi bilen, anlıyan' kelimesi mevcuttur (TDK, 2019, s. 560). Kullanımı sadece bu dönem metinleriyle sınırlı kalan kelimenin etimolojisi açıktır: *bilgüçi* <bil- + gü + çi.

3.3.5. Bilgürtgen ‘açıklayan, açıkça ortaya koyan’

Bu kelime, dil tarihimizde sadece Harezm dönemi metinlerinden biri olan *HKTII*’de *bilgürtgen* ‘açıklayan, açıkça ortaya koyan’ (yime hakkını batılını bilgürtgen idi hakkı) cümlesinde tespit edilmiştir. Metinde kelimenin fiil şekli de çok defa geçmektedir (Şimşek, 2019, s. 89). Bu metinden başka kelimenin fiil hâli, sadece *Şiban Han Divânı*’nda *bilgürt-* ‘belirtmek’ anlamıyla geçmektedir (Karasoy, 1998, s. 377).

3.3.6. Bilgisiz/Bilikisiz/Bilmegen/Bilmez ‘bilgisiz, habersiz, cahil’

Harezm Türkçesi metinlerinde aynı anlama gelen dört farklı biçim tespit edilmiştir. Bu kelimelerden en yaygın olarak kullanılanı, *biligsiz*’dir. Kelime, dönem metinlerinden *KE*, *ME*, *MM*, *HKTI*, *HKTII* ve *HŞ*’de geçmektedir (Sağol, 1993, s. 567; Yüce, 1993, s. 102; Ata, 1997, s. 103; Hacıeminoğlu, 2000, s. 339; Toparlı ve Argunşah, 2008, s. 114; Şimşek, 2019, s. 90). *Bilikisiz* biçimi, yazılı metinlerimizden sadece *İML*’de belgelenmiştir (Battal, 1988, s. 20). *Bilmegen* de tıpkı *bilikisiz* gibi sadece Harezm Türkçesi dönemi metinlerinden *HKTII*’de *bilmegen* ‘cahil’ ve *ME*’nin Yozgat nüshasında *bilmegen* ‘bilmeyen, cahil’ şeklinde geçmektedir (Şimşek, 2019, s. 86;

Cihan, 2021, s. 482). *Biligsiz* kelimesi, Türkçenin en eski metinlerinde de aynı anlam ve yapıyla mevcutken *bilikisiz* ve *bilmegen* kelimeleri, döneme özgü durumdadır (Caferoğlu, 2011, s. 42; Atalay, 2013, s. 93; Tekin, 2014, s. 130). *Bilmez* kelimesinin sıfat kullanımı ilk kez *ME*’de *bilmez* ‘cahil’ şeklinde tespit edilmiştir (Yüce, 1993, s. 102). Daha eski metinlerde kelimenin bu biçimle kullanımı tespit edilememiştir. Bu dönem sonrasında kelime, sıfat anlamıyla kullanılmaya devam etmiştir. Kelime, *Marzubannâme*’de yine *bilmez* ‘cahil’ şeklinde yer almaktadır (Özavşar, 2009, s. 201). Kelime, *Tarâma Sözlüğü*’nde *bilmez* ‘bilmeyen, cahil’ anlamıyla belgelenmiştir (TDK, 2019, s. 567).

3.3.7. Bilgülg/Biliglig/Biliglü/Bilikliğ ‘bilgili, alim’

Aynı anlamda dört farklı biçimde metinlerde geçen kelime, Harezm Türkçesi döneminin bir geçiş dili olduğunun en iyi örneklerindendir. Kelime, *KE*’de *biliglig*, *HŞ*’de *biliglig/bilgülg*, *ME*’de *biliglü*, *İML*’de *bilikliğ*, *HKTII*’de *biliglig/biliglü* şeklinde geçmektedir (Yüce, 1993, s. 102; Ata, 1997, s. 103; Battal, 1997, s. 19; Hacıeminoğlu, 2000, s. 190, 442; Şimşek, 2019, s. 90). *Orhon Yazıtları*’nda kelimenin zıt anlamı (*biligsiz*) bulunsada bu anlamda bir kelime bulunmamaktadır (Tekin, 2014, s. 130). *EUTS* ve Karahanlı Türkçesi metinlerinde kelime, *biliglig* biçimiyle tespit edilmiştir (Arat, 1979, s. 83; Arat, 2006, s. 10; Caferoğlu, 2011, s. 42; Atalay, 2013, s. 93). Harezm Türkçesi dönemiyle birlikte kelime, farklı biçimlerle kullanılmaya başlanmıştır. *Biliglü/bilgülg* biçimleri, sadece bu dönem metinlerinde tespit edil-

miş, diğer tarihî metinlerimizde tarafımızdan tespit edilememiştir. *Tarama Sözlüğü*'nde, *bilülü*, *bilili*, *bililü* biçimleriyle bulunan kelime, günümüzde tek biçimle *bilgili* olarak kullanılmaya devam etmektedir (TDK, 2019, s. 573; TDK, 2023, s. 524).

3.3.8. Bilinmegen/Bilinmemiş ‘yabancı, bilinmeyen, tanınmayan’

Kelime dönem metinlerinden sadece *HKTI* ve *HKTII*'de tespit edilmiştir. *HKTII*'de kelime, “ol vaktın kim kirdiler anıng üze aydılar selām aydı selām bilinmegen erenler” şeklinde geçip *bilinmegen* ‘yabancı’ olarak açıklanmıştır (Şimşek, 2019, s. 90). *HKTI*'de ise her iki biçimde *bilinmegen/bilinmemiş* ‘bilinmeyen, tanınmayan’ şeklinde geçmektedir (Sağol, 1993, s. 568). Her iki biçim de başka yazılı bir kaynağımızda tarafımızdan tespit edilememiştir.

3.3.9. Bilinmiş ‘meşhur, tanınmış’

Kelime, *ME*, *HKTI* ve *HKTII*'de tespit edilmiştir (Sağol, 1993, s. 568; Yüce, 1993, s. 102; Şimşek, 2019, s. 91). Daha eski yazılı metinlerde kelimenin bu şekilde sıfat kullanımı, tarafımızdan tespit edilememiştir. Bu nedenle kelimenin bu şekilde sıfat kullanımının ilk defa bu metinlerle olduğunu söylemek yanlış olmaz. *Tarama Sözlüğü*'nde de belgelenemeyen kelime, hâlihazırda *Türkçe Sözlük*'te yer almasa da sözlü iletişimde nadir olarak kullanılmaktadır.

Sonuç

Harezmi Türkçesi metinleri, sahip olduğu söz varlığıyla Türk dili tarihi içinde önemli bir konuma sahiptir. Dönem metinleri incelendiğinde sadece bu döneme özgü kelime ve kelime gruplarının varlığı dikkat çekicidir. Bu dönemde kaleme alınan birçok eser dinî içeriklidir, ancak *ME* ve *İML* gibi sözlük niteliğinde eserler de kaleme alınmıştır. Bu metinlerin ele alındığı çalışmada, metinlerde geçen *bil-* fiili ve türevleri incelenmiştir. Çalışmada konuyla ilgili farklı sonuçlar elde edilmiştir.

Dönemle ilgili metin incelemeleri sonunda *bil-* fiilinin metinlerde farklı anlamları da kapsadığı görülmüştür. Fiilin, eserlerde belirtilen anlamların dışında ‘kabul etmek, duymak, tanımak’ gibi farklı anlamları da barındıracak şekilde kullanımları tespit edilmiştir. Fiildeki anlam değişimleri ve çeşitlenmeleri, bu dönem metinleriyle gerçekleşmiştir. Aynı zamanda Harezmi Türkçesi metinlerinde sadece bu dönem metinlerinde kullanılan biçimler de belgelenmiştir. *Bilgülenmek*, *bilgürt-*, *bilgürtmek*, *bilgürtil-*, *bilmeçlik*, *bilgen-bilgez*, *bilgürtgen*, *bilikisiz-bilmegen*, *biliglü-bilgölüg*, *bilinmegen-bilinmemiş* gibi *bil-* fiilinden türeyen biçimler, sadece bu dönem metinlerinde tespit edilmiştir. Çalışmada 18 madde incelenmesine rağmen aynı anlama gelen farklı biçimlerle bu sayı 33’e çıkmaktadır. Aynı anlama gelen kelime-

lerin farklı biçimlerle ifade edilmesi, Harezmi Türkçesi döneminin karma bir dil yapısına sahip olduğunun en belirgin örneklerinden biridir.

Dönem metinlerinde *bil-* ve türevlerinin bu denli çeşitli ve sık kullanılması, fiilin işlevselliğinin kanıtı ve bilgiye verilen önemin bir yansıması olarak değerlendirilebilir. Ancak bu dönem sonrası metinlerimizde birçok yapı, işlevselliğini yitirmiş, bazıları günümüze ulaşamamış, yerlerini farklı biçimlere bırakmıştır.

Kısaltmalar

AH: Atabetü'l-Hakayık.

EUTS: Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü.

HKTI: Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi.

HKTII: Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi.

HŞ: Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri.

İML: İbn-i Mühennâ Lûgati.

KE: Kıssaşü'l Enbiyâ (Peygamber Kıssaları).

KTS: Kıpçak Türkçesi Sözlüğü.

ME: Mukaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi İle Tercümeli Şufter Nüshası.

MM: Mu'inü'l-Mürîd.

NF: Nehcü'l-Ferâdis Uşmağlarının Açuq Yolu Mahmûd Bin 'Alî.

Kaynaklar

Arat, R. R. (1979). *Kutadgu Bilig III (indeks)*, (Haz. K. Eraslan, O. F. Sertkaya, N. Yüce). Ankara: Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü.

Arat, R. R. (2006). *Edib Ahmed B. Mahmud Yükneki, Atabetü'l-Hakayık*. Ankara: TDK.

Ata, A. (1997). *Kıssaşü'l Enbiyâ (Peygamber Kıssaları) II Dizin*. Ankara: TDK.

Ata, A. (2014). *Çağatay Türkçesinin ilk devresi Harezmi-Altın Ordu Türkçesi*. Ankara: Ankara Üniversitesi Yayınları.

Ata, A. (2014). *Dizin-Sözlük*. J. Eckmann (Tıpkıbasım ve Çev. Yazı), S. Tezcan & H. Zülfikar (Yay.), *Nehcü'l-Ferâdis Uşmağlarının Açuq Yolu: Mahmud bin Ali* (ss. 1–538). Ankara: Türk Dil Kurumu Yayınları.

Atalay, B. (1970). *Abuşka Lûgati ve Çağatay Sözlüğü*. İstanbul: Ayyıldız Matbaası.

Atalay, B. (2013). *Divanü Lûgat-it Türk*. Ankara: TDK.

- Battal, A. (1997). *İbn-i Mühennâ Lûgati*. 3.Baskı. Ankara: TDK.
- Caferoğlu, A. (2011). *Eski Uygur Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Cihan, S. (2021). *Mukaddimetü'l-Edeb (Yozgat Nüshası)-(Giriş, Metin, Notlar, Sözlük-Dizin)*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Hacettepe Üniversitesi, Ankara.
- Clauson, S.G. (1972). *An Etymological Dictionary of Pre-Thirteenth- Century Turkish*. Oxford: At the Clarendon Press.
- Gabain, A. V. (2007). *Eski Türkçenin Grameri*. (çev. Mehmet Akalın). Ankara: TDK.
- Hacıeminoğlu, N. (2000). *Kutb'un Husrev ü Şirin'i ve Dil Hususiyetleri*. Ankara: TDK.
- Karasoy, Y. (1998). *Şiban Han Dîvânı*. Ankara: TDK.
- Özavşar, R. (2009). *Marzubânî'nin Tercümesi, Metin, Çeviri, Art Zamanlı Anlam Değişimleri, Dizin*. Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Dicle Üniversitesi, Diyarbakır.
- Räsänen, M. (1969). *Versuch Eines Etymologischen Wörterbuchs Der Türkischen Sprachen*. Helsinki: Lexica Societatis Fenno-Ugricae 17.
- Sağol, G. (1993). *Harezmi Türkçesi Satır Arası Kur'an Tercümesi/Giriş-Metin-Sözlük I*. Yayımlanmamış Doktora Tezi, Marmara Üniversitesi, İstanbul.
- Şimşek, Y. (2019). *Harezmi Türkçesi Kur'an Tercümesi (Meşhed nüshası. [293 No.], Giriş - Metin - Dizin)*, Cilt 1-2. Ankara: Akçağ Yay.
- Tekin, T. (2014). *Orhon Yazıtları*. Ankara: TDK.
- Toparlı, R., Vural, H., Karaatlı, R. (2007). *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Toparlı, R. ve Argunşah, M. (2008). *Mu'inü'l-Mürîd*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (2019). *Tarama Sözlüğü*. Ankara: TDK.
- Türk Dil Kurumu (2023). *Türkçe Sözlük*. Ankara: TDK.
- Yüce, N. (1993). *Mukaddimetü'l-Edeb Hıvârizm Türkçesi ile Tercümeli Şuşter Nüshası*. Ankara: TDK.